

OKUCIA WOZÓW Z OKOLIC MAKOWA

CZĘŚĆ I.

ANALIZA FORM

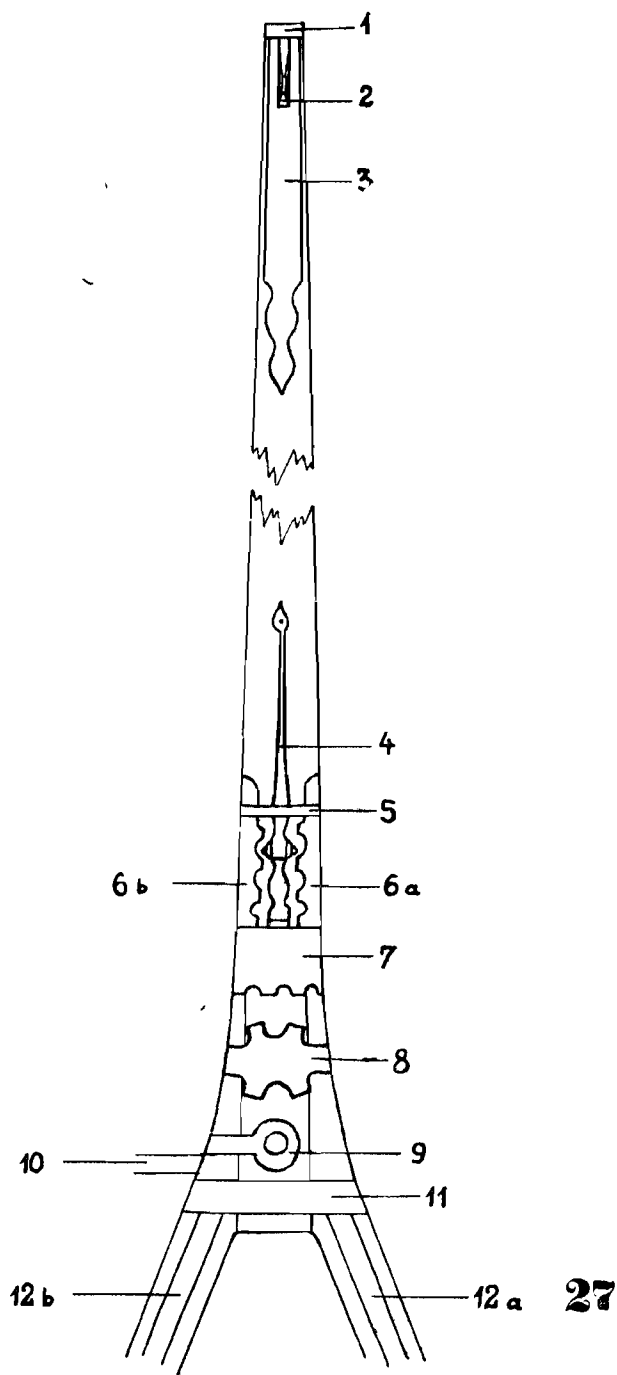
ZOFIA CIEŚLA-REINFUSSOWA

W czasie poszukiwań terenowych, prowadzonych przez Sekcję Zdobnictwa Państwowego Instytutu Badania Sztuki Ludowej, stwierdzono na znacznym obszarze województw krakowskiego i kieleckiego żywy do dnia dzisiejszego zwyczaj ornamentowania żelaznych okuć przy wozach. Przeważnie zdobione są okucia dyszla, czasem zaś i inne części żelazne. Okucia te dzięki artystycznym kształtom i bogatym ornamentom stanowią jedną z ciekawszych dziedzin ludowego zdobnictwa w Małopolsce.

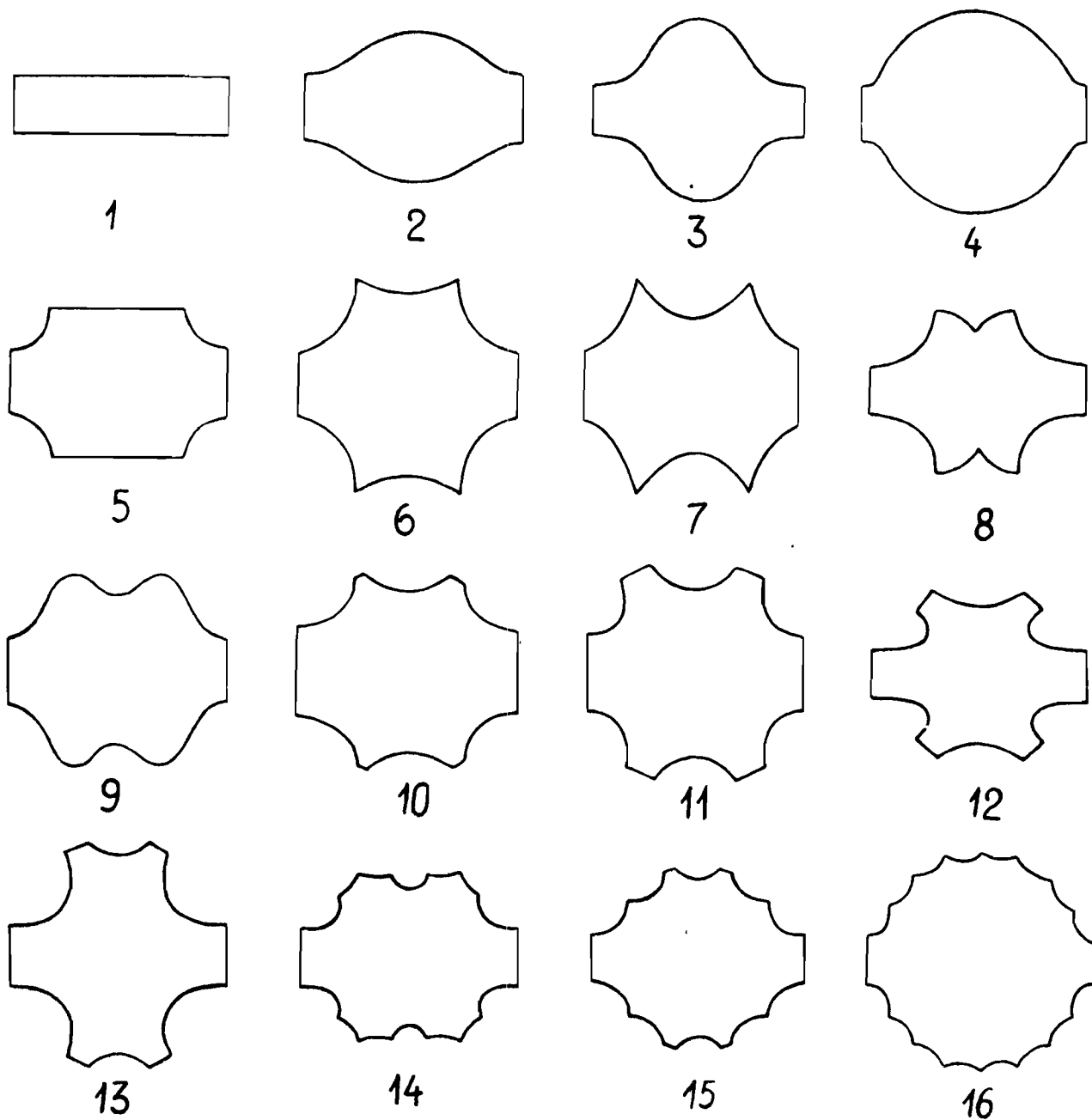
Z nagromadzonego materiału, obejmującego 596 okuć wozów, zebranych w 212 miejscowościach wynika, że na terenie województwa krakowskiego i kieleckiego ozdobne okucia wozów układają się w pewne grupy, które różnią się między sobą tak pod względem kształtów poszczególnych części jak i rodzajem, znajdujących się na nich ornamentów. Grupy dają się zwykle powiązać z pewnymi centrami kowalskimi.

Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza okuć zdobionych z okolicy Jordanowa, Bystrej, Sidziny, Osielca, Makowa itd., które w skrócie będą nazywać „makowskimi”. Cechą charakterystyczną tej grupy jest kształt pierścienia środkowego, obejmującego dyszel i śnicę, (ryc. 1, 8) powtarzający się bardzo często w wozach z Makowa i miejscowości wyżej wymienionych.

Okucia ozdobne występują w okolicach Makowa głównie na przedniej części wozu, a mianowicie na dyszlu i tzw. śnicach. Najpełniejszy zespół okuć spotykany na tych częściach przedstawia ryc. 1. Jak widać z załączonej ilustracji interesujące nas okucia skupiają się przede wszystkim na

TABLICA I

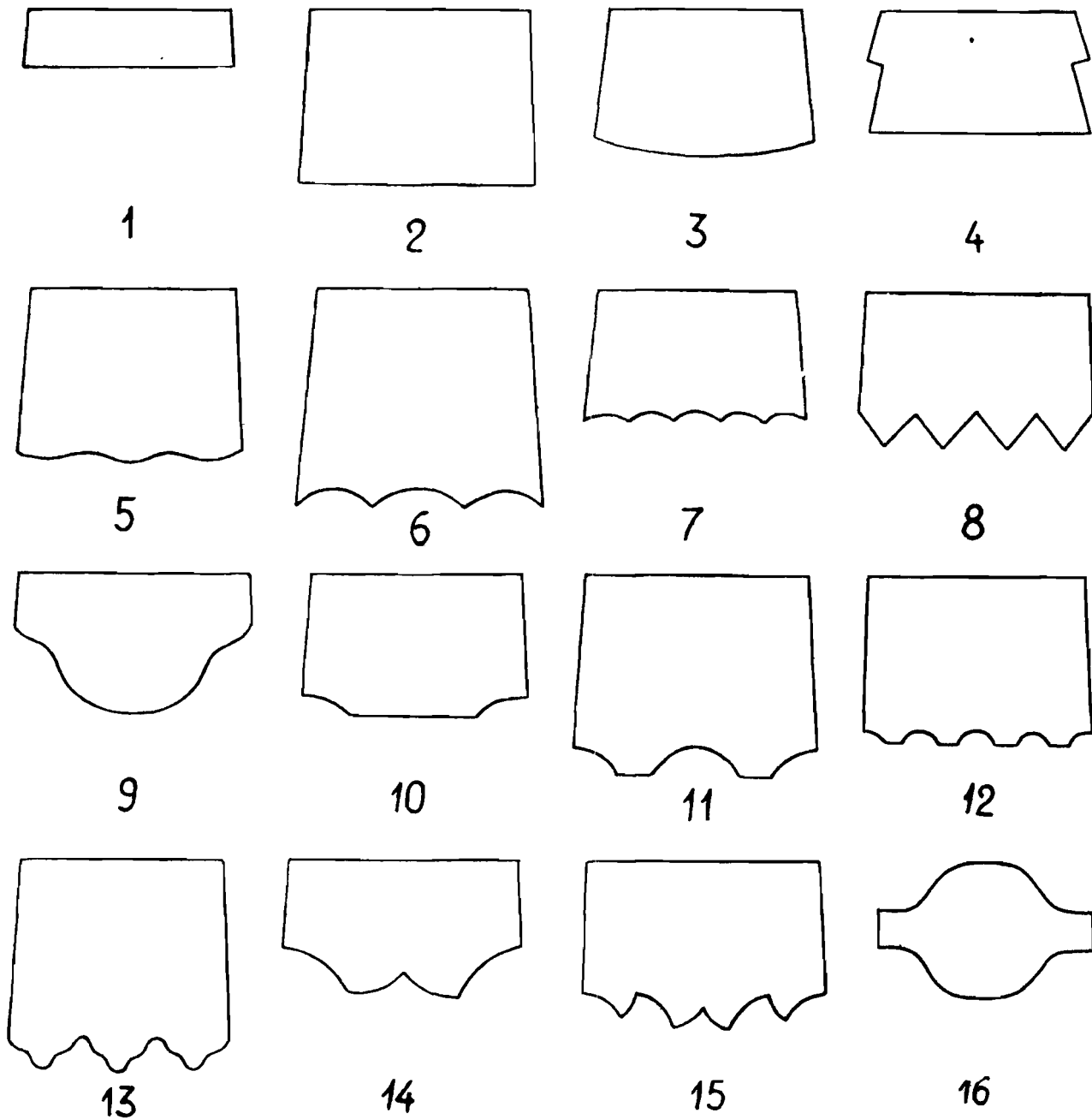
końcu dyszla i w miejscu jego osadzenia w śnicach. Takie rozmieszczenie wynika ze względów technicznych, gdyż oba wyżej wymienione punkty jako najwięcej narażone na uszkodzenia wymagają specjalnego wzmocnienia.

Okucia na końcu dyszla składają się z 4 części: 1) wąskiej, prostokątnej blachy górnej (ryc. 1, 3), 2) hakowatego wyrostka, sterczącego nad powierzchnię blachy zwanego tu „kaczka“ (ryc. 1, 2), 3) dolnego okucia, odpowiadającego blasze górnej (niewidocznego na ryc. 1 i 4) pierścienia, obejmującego koniec dyszla wraz z blachami zwanego „koń-

cową witką“ (ryc. 1). Drugi zespół okuć, znajdujący się u nasady dyszla złożony bywa z 9 części; a mianowicie: z 4 pierścieni zwanych „witkami“ (ryc. 1, 5, 7, 8, 11), dwóch blach bocznych (ryc. 1, 6a, 6b), ozdoby w formie iglicy o nieznanym nazwie, a leżącej między blachami bocznymi na samym wierzchu dyszla, (ryc. 1, 4) oraz haka, służącego do zawieszania „wagi“ czy „półważka“ (ryc. 1, 9, 10). Jako ostatnie okucie należy wymienić blachy wzmocniające drewniane śnice (ryc. 1, 12a, b).

Hak stanowi punkt graniczny, rozdzielający

TABLICA II

wszystkie pierścienie na dwie części w ten sposób, że znajdujące się od niego ku przodowi dyszla nazywają się „wilkami poprzed hakowi“, zaś leżąca w tyle „wilką poza hak“.

Pierwszy pierścień, związujący śnice z dyszlem (ryc. 1, 7), który obejmuje również dolny koniec „iglicy“ i blach bocznych posiada poza mianem „wilką“ jeszcze dodatkowe określenie „skupienie śnica z dyszlem“.

Nie wszystkie wozy są jednako bogato okuwane. Jedne posiadają 5 witek i blachy boczne a nie mają „iglicy“, inne znów mają „iglicę“ bez blach

bocznych. bywają zaś i takie, w których nie znajdziemy ani jednego ani drugiego tylko same witki w liczbie 4, włączając w to już pierścień końcowy. Zdarzają się czasem wózki o dyszlach prawie bocznych, posiadających zaledwie dwie witki, a to na końcu dyszla i w miejscu jego osadzenia w śnicach.

Różnice występujące w sposobie okuwania dyszla ilustruje poniższa tabelka, uwzględniająca tylko żelazne witki, blachy i „iglice“, pomijająca zaś te części, które jak hak lub „kaczka“ są z punktu widzenia technicznego niezbędne i występują w każdym wozie.

Nazwa okucia	występ.	nie wyst.
Witka końcowa (ryc. 1-1)	71	—
Witka mała (ryc. 1-5)	24	47
Witka środkowa (ryc. 1-7)	68	3
Witka środkowa (ryc. 1-8)	68	3
Witka ostatnia (ryc. 1-11)	71	—
Blachy boczne (ryc. 1-6a, b)	22	49
„Igllica” (ryc. 1-4)	20	51
Śnice (ryc. 1-12a, b)	57	14
Blacha końcowa (ryc. 1-3)	66	5

Jak z załączonego zestawienia wynika najczęściej okuciami są dwie witki na końcu i u nasady dyszla, po nich idą dwa pierścienie środkowe (ryc. 1 — 7, 8) a następnie blacha końcowa i śnice. Stosunkowo dość rzadkie są blachy boczne i „iglice”. Oba te ostatnie okucia zwykle występują razem, przy bardziej ozdobnych wozach. Zaledwie kilka razy zdarzyło się, że „iglice” pojawiły się same na dyszlu bez blach bocznych i odwrotnie. W ścisłym związku i uzależniona od występowania blach bocznych i „iglic” jest witka mała (ryc. 1 — 5), która je obejmuje i umacnia na dyszlu.

Jeśli chodzi teraz o kwestię występowania okuć pewnymi zespołami, to to zagadnienie najlepiej tłumaczy poniższa tabelka::

Zespół okuć na dyszlu	występ.	%
Wszystkie części zależne razem	16	22 ₀
5 witek + blachy boczne + blachy końc. + śnice	6	8 ₀
5 witek + „iglica” blacha końc. + śnice	2	2 ₀
4 witki + blacha końc. śnice (lub bez)	44	62 ₀
3 witki + śnice (lub bez śnic.)	2	2 ₀
2 witki na końcu i u nasady dyszla	1	1 ₀
razem	71	

Jak z tej tabelki wynika zdecydowaną przewagę ma zespół okuć złożony z 4 witek (ryc. 1 — 1, 7, 8, 11) oraz blachy na końcu dyszla (ryc. 1 — 2) i śnicach (ryc. 1 — 12a, b).

Przystępując do opisu form poszczególnych okuć dyszla zacznę od najbardziej charakterystycznego elementu wozów „makowskich” tzn. witki środkowej (ryc. 1 — 8). Jej kształt stał się podstawą do wyodrębnienia ośrodka „makowskiego” od innych.

Pierścień ten ma zasadniczo formę 6-cio boku umiarowego o przekątnej około 10 cm, którego dwa przeciwległe wierzchołki wydłużają się, tworząc obręcz, obejmującą dyszel i śnice. Boki tego sześcioboku są czasem proste (tabl. I. 5), zwykle jednak mniej lub więcej wklęsłe (tabl. I. 6 — 14), o narożach ostrych (tabl. I. 5, 6, 7, 8) niekiedy naroża te są ścięte pojedynczo (tabl. I. 10 — 13), to znów podwójnie (tabl. I. 14), rzadziej bywają zaokrąglone (tabl. I. 9).

Zdarza się również, przez dalsze pomnażanie wycięć, że zaciera się kształt pierwotny i witka przybiera postać tarczy okrągłej o ząbkowanym otoku (tabl. I. 15, 16).

Obok tych, nazwijmy je „gwiazdzistych” pierścieni spotyka się również na omawianym terenie i witki owalne podłużnie (tabl. I. 2) względnie poprzecznie (tabl. I. 3), kolisty (tabl. I. 4) czy też zupełnie proste w kształcie obręczy (tabl. I. 1). Jednak ostatnie te formy są daleko rzadsze. Najlepiej ilustruje to następujące zestawienie.

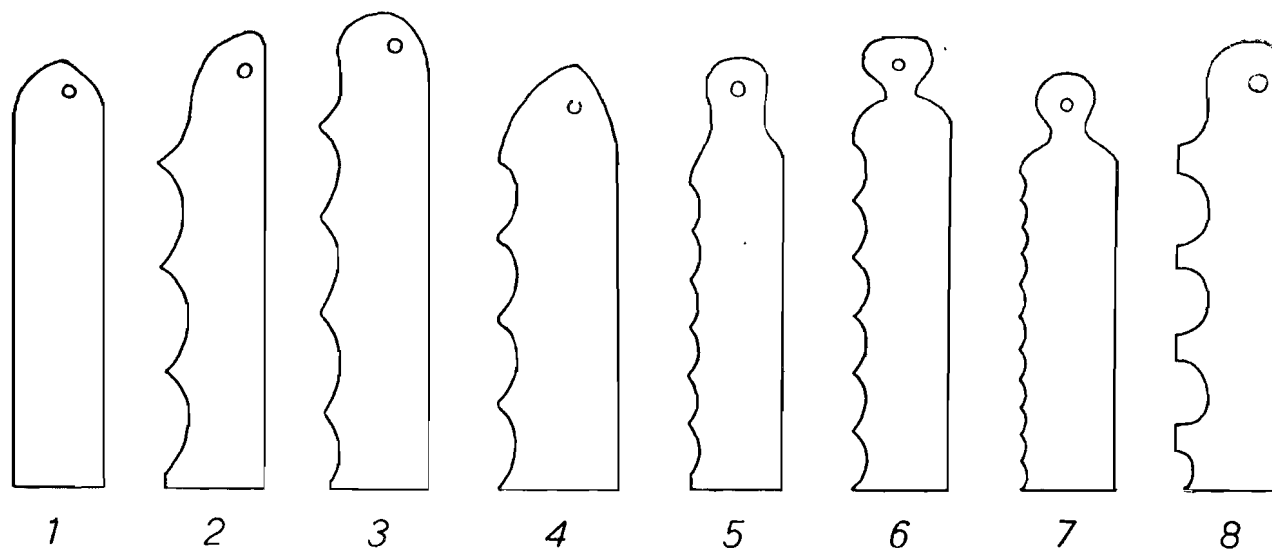
Na 71 wozów było okuć:

„gwiazdzistych”	45	64 ⁰ / ₃
owalnych	13	18 ⁰ / ₀
okrągłych	7	10 ⁰ / ₀
obręczy	3	4 ⁰ / ₀
Brak tego pierścienia	3	4 ⁰ / ₀

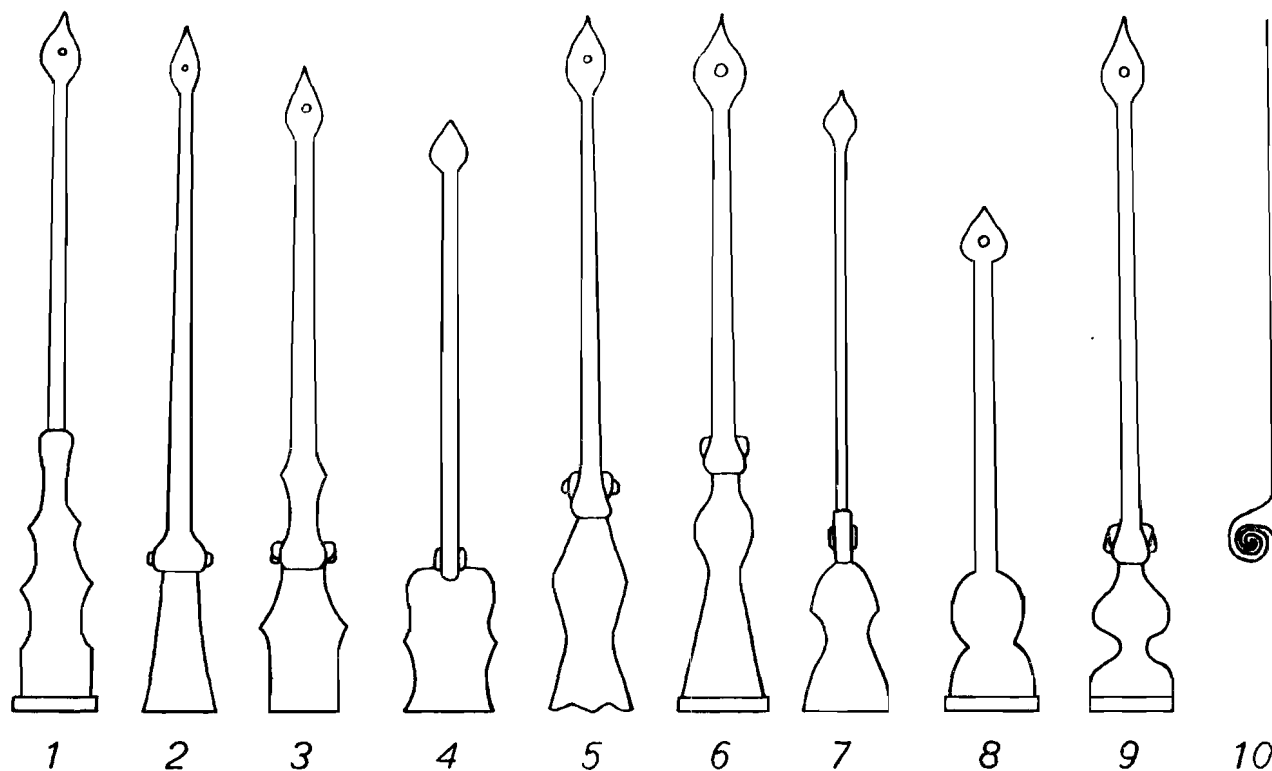
Tabelka ta mówi sama za siebie. Jeden rzut oka wystarczy, żeby zauważyć zdecydowaną przewagę form „gwiazdzistych” nad innymi. Oprócz zebranych materiałów przeprowadzono ponadto szereg wywiadów w terenie, które potwierdziły wynik podanego zestawienia. Wozy z okolic Makowa, Jordanowa, Bystrej, Sidziny itd., w przeważającej większości mają „gwiazdzistą” witekę środkową. Czasem zdarzy się jakiś ozdobnie kuty wóz, pochodzący z dalszych okolic Makowa czy Jordanowa o „gwiazdzistym” pierścieniu. Przeprowadzony wywiad okazuje jednak z reguły, że okucie to robione było w którejś z wsi podmakowskich czy jordanowskich, względnie kowal, który to okucie wykonał uczył się w tamtejszych stronach, a później przeniósł poznane formy w swoje okolice.

Powyżej witki „gwiazdzistej” mniej więcej w odległości 10 cm natrafiamy na drugi pierścień żelazny (ryc. 1 — 7), zwany też „skupienie śnica

TABLICA III

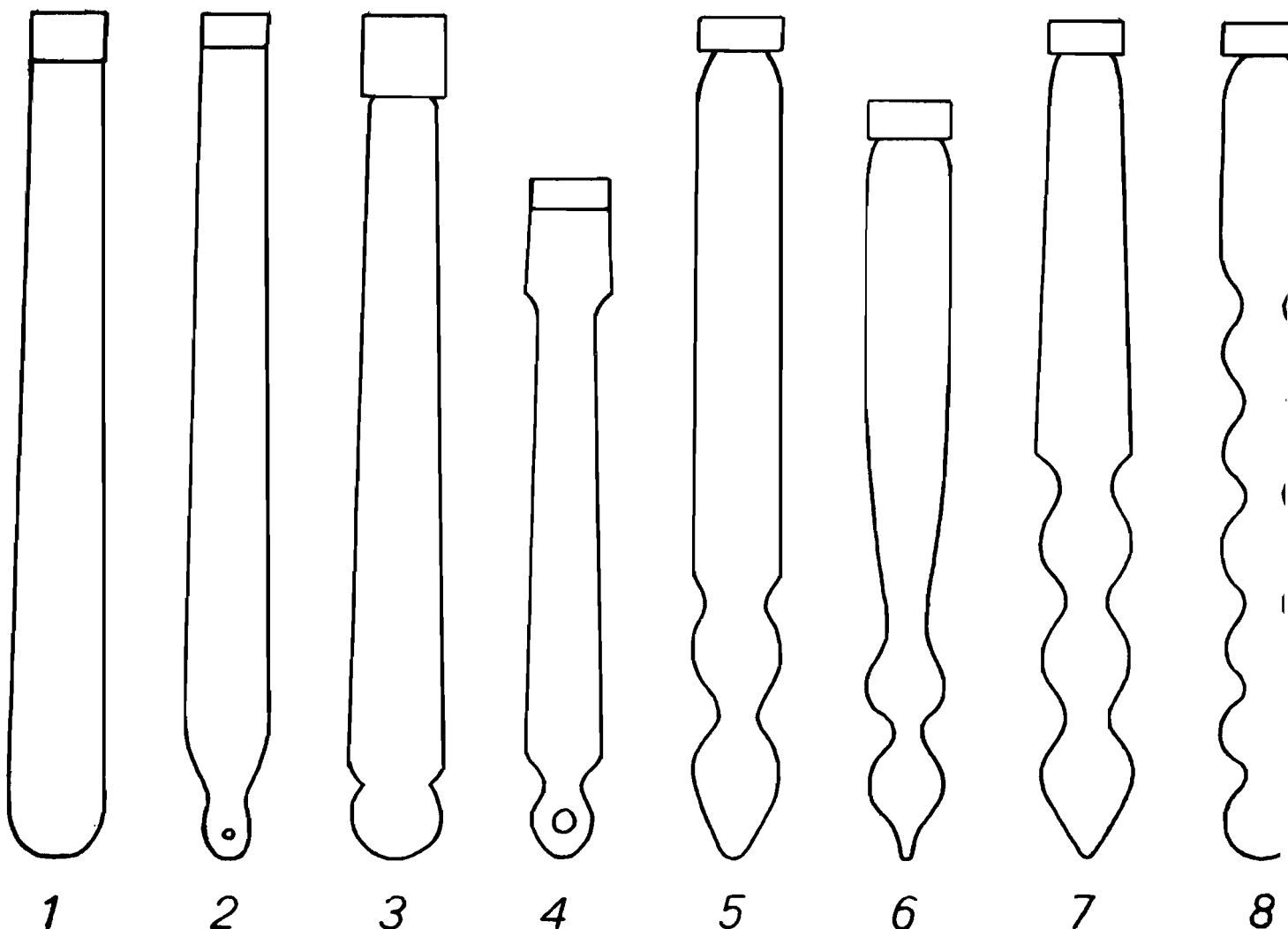
TABLICA IV

z dyszlem", którego kształt jest również bardzo charakterystyczny dla wozów „makowskich“. Witka ta przypomina swym wyglądem koronę, wysokością na 7 — 11 cm (czasem dochodzi do 16 cm), lekko zwężającą się ku podstawie. Krawędź dolna jest zawsze prosta, górna wycięta w zęby o urozmaiconej formie. Raz są one drobniejsze (tabl. II. 7, 12), raz większe (tabl. II. 6, 11, 13), ale stale zwrócone

końcami ku witce środkowej (ryc. 1 — 7, 8). Końce zaś tych zębów bywają ostre (tabl. II. 6, 7, 8, 14, 15), czasem ścięte (tabl. II. 10, 11, 12). Niekiedy wykrój ich jest jeszcze dodatkowo profilowany (tabl. II. 13).

Konusowata forma omawianej wityki spowodowana jest rozszerzaniem się śnic na dyszlu. Pierścień ten niezawsze jest w całym swym otoku

jednakowo szeroki. Zdarza się czasem, że góra jest szerszy, zaś spodem dyszla jest o połowę (lub więcej) węższy (tabl. II. 4, 9).

Podobnie jak pierścień „gwiazdzisty“ tak i ten oprócz form charakterystycznych dla ośrodka „makowskiego“ przybiera też i kształty inne nietypowe dla tych okolic (tabl. II. 1, 2, 3, 4, 9, 16).

Cyfrowo najlepiej ujmuje to niżej podana tabela.

Na 71 okuc dyszla było:		
„korona”	46	65 0/0
równa obręcz różnej szerokości	15	21 0/0
owalna	6	8 0/0
okrągła	1	1 0/0
Brak tej witi	3	4 0/0

Porównując to zestawienie z poprzednim, odnoszącym się do witek „gwiazdzistych“ zauważymy prawie jednakową częstość występowania jednych i drugich. Nie znaczy to bynajmniej, że te ozdobnie profilowane pierścienie spotyka się równocześnie na tym samym dyszlu. Często bowiem „gwiazdzistej“ wicie środkowej towarzyszy prosty pierścień.

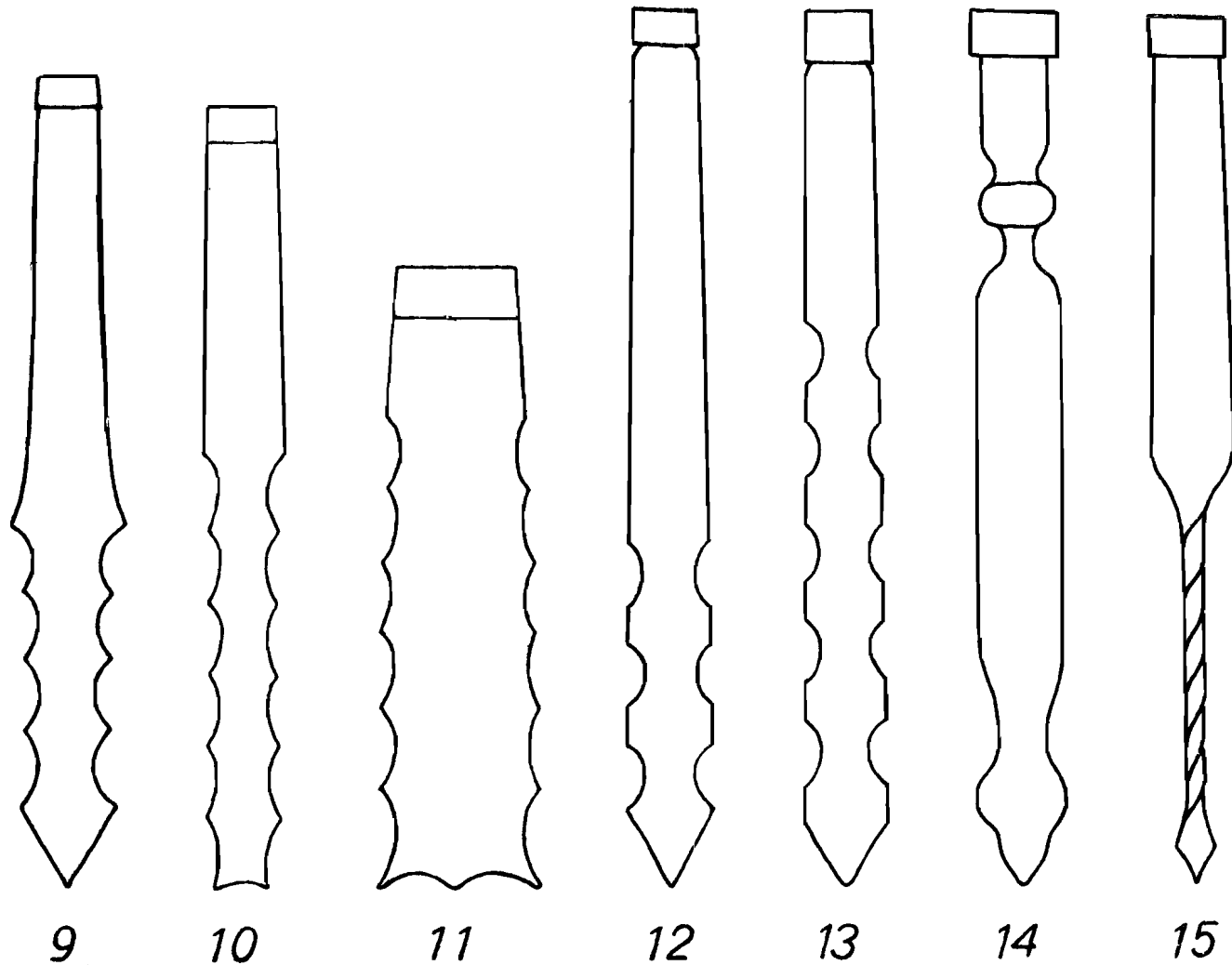
czy półowalny i odwrotnie obok pięknej „korony“ znajduje się owalna lub okrągła wita.

Spod drugiego pierścienia środkowego wychodzą dwie blachy umieszczone na bokach dyszla (ryc. 1 — 6a, b) i leżąca na wierzchu w pośrodku między nimi „iglica“ (ryc. 1 — 4).

Blachy boczne są kształtu prostokątnego o wym. 6×30 cm, względnie 8×35 cm, przy czym jeden bok dłuższy, znajdujący się pod spodem dyszla jest zupełnie prosty, drugi zaś widoczny wycięty jest w zęby duże (tabl. III. 2, 3), lub drobne (tabl. III. 5, 6, 7). Końce tych zębów, zwrócone są zawsze do środka dyszla, mogą być ostre (tabl. III. 1 — 7) albo ścięte (tabl. III. 8). Zdarzają się też blachy boczne o zupełnie prostych krawędziach (tabl. III. 1). Dwa boki krótsze również nie są jednakowe. Podchodzący pod witek jest prosty, zaś drugi bywa trójkątny (tabl. III, 4), owalny (tabl. III, 2, 5, 8) lub łukowato wygięty (tabl. III. 2).

Zwykle w wozach, mających blachy boczne występuje dodatkowo jeszcze jedno okucie żelazne nazwane przeze mnie „iglicą“ (ryc. 1 — 4). Okucie to składa się jakgdyby z dwóch części, dolnej

TABLICA V

w kształcie cokołu trójkątnego (tabl. IV. 1, 2, 3, 5 — 9) czy czworobocznego (tabl. IV, 4), wspierającego się podstawą o witkę środkową (ryc. 1 — 7), nie pozwalając teźże obsunąć się.

Do przeciwległego boku względnie wierzchołka doczepiona jest część druga „iglice“ przy pomocy spiralnie zwiniętego zwoju, przechodzącego następnie jakby w wąską, ostro zakończoną dzidę. Całość ma długości od 30 — 60 cm. „Iglice“ bez spiralnych zwojów występują również, ale zdarzają się bardzo rzadko (tabl. IV. 1). O ile „dzidy“ są wszystkie prawie jednakowe o tyle wśród „cokołów“ mamy do czynienia z wielką różnorodnością form.

W ogólnym zarysie wyglądają one jak trójkąty równoramienne, stosunkowo smukłe (tabl. IV, 1, 2, 3, 5, 6). Boki tego trójkąta zwykle nie są równe lecz profilowane w różnorodny sposób. Czasem równomiernie ząbkowane od podstawy ku wierzchołkowi (tabl. IV. 1), względnie mniej więcej w połowie wysokości przewężone, a następnie ku górze rozszerzające się (tabl. IV. 5, 6, 9). Niekiedy boki są lekko łukowate (tabl. IV. 7), a bywają też i wygięte półkuliście (tabl. IV. 8).

Blachy i „iglice“ przytrzymuje w górnej części witka mała (ryc. 1, 5), która w kształcie prostej wąskiej obręczy nasadzona jest na obydwa okucia, spinając je mocno na dyszlu.

Drugim takim prostym pierścieniem w formie obręczy jest witka duża (ryc. 1, 11) szeroka około 10 cm, obejmująca w najszerszym miejscu śnice i dyszel. Między ostatnim pierścieniem u nasady dyszla i witką środkową „gwiazdzistą“ znajduje się hak do zakładania wagi czy półważka (ryc. 1, 9). Ażeby główka śruby nie wrzynała się w drzewo podkłada się pod nią żelazny pasek blachy, który w okół haka kończy się owalnie, okrągło a czasem nawet „gwiazdzście“.

Mało urozmaicone pod względem formy są żelazne okucia drewnianych śnic (ryc. 1, 12a, b). Są to wydłużone prostokątne blachy o dłuższych bokach zawsze prostych, zaś boki krótsze podsunięte są z jednej strony pod witkę ostatnią, względnie jeśli pod nią nie podchodzą zakończone bywają trójkątnie lub są lekko zaokrąglone. Pewną odrębnością charakteryzują się wozy z Białej pow. Wadowice, wsi położonej niedaleko Makowa. Otóż we

wszystkich okuciach zebranych w tej wsi, żelazne blachy na śnicach były w połowie swej długości wygięte półkole i odchylone na zewnątrz drewnianych śnic.

Z okuć znajdujących się na końcu dyszla najbardziej różnorodna w formie jest blacha górna (ryc. 1. 3). Jest ona mniej więcej szeroka na 5 — 6 cm a długa od 20 do 70 cm. Blachy te w najprostszym swym kształcie wyglądają jak długi prostokąt lekko zważający się ku witce na końcu dyszla (tabl. V) i podchodzący pod nią. Przeciwny bok krótszy jest rozmaicie zakończony, owalnie (tabl. V. 1), półkole (tabl. V. 3, 8), lub trójkątnie (tabl. V. 5, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 15). Niekiedy zdarza się, że bok ten ma kształt zęba (tabl. V, 10), względnie jest wycięty w dwa zęby (tabl. V. 11) o szpicach zwró-

conych na zewnątrz. Rozwinięta forma tej blachy górnej to prostokąt, tracący mniej więcej w połowie swej długości proste linie, zaczynający obustronnie wyginać się, falować (tabl. V. 5 — 8) tworzą się ostre zęby (tabl. V. 9, 10, 11), których końce czasami zostają ścięte (tabl. V. 12, 13). Rzadziej spotyka się blachy górne częściowo zwinięte spiralnie (tabl. V 15). W blasze górnej względnie końcowej witce osadzony jest hakowaty wyrostek zwany tu „kaczką“. Jest on zwykle w formie równocianego klocka — prostopadłościanu, umieszczonego bokiem dłuższym na blasze czy pierścieniu na końcu dyszla.

Na tym końcu opis kształtów żelaznych okuć, w części drugiej zajmę się ornamentami, zdobiącymi ich powierzchnię.

ОКОВКА ВОЗОВ В ОКРЕСНОСТЯХ МАКОВА.

Благодаря артистическим формам и богатым орнаментам железная оковка возов составляет одну из наиболее интересных отраслей народного прикладного искусства. В настоящей статье, составляющей I часть труда, рассматриваются формы железных оковок, встречающихся на передней части возов в окрестностях Йорданова и Макова — двух небольших местечек, расположенных в южной Малопольше. Эти оковки делятся на две группы: первую группу составляют кольца в форме обручей, охватывающих дышло в нескольких местах; вторую группу составляют продолговатые железные полосы, предназначенные для укрепления деревянных частей и придерживаемые вышеупомянутыми кольцами. Наиболее интересную форму, характерную только для возов из окрестностей Макова и Йорданова, имеет среднее кольцо, выкованное в форме, похожей на шестиконечную звезду и второе кольцо, находящееся несколько выше первого, в форме короны с прекрасным профилем верхнего круга.

FERRURE DES CHARS DANS LA CONTRÉE DE MAKÓW.

Les ferrures des chars, constituent un aspect intéressant d'ornementation populaire grâce à leurs formes artistiques richement ornées.

Dans l'article présent qui est la première partie d'un ouvrage plus long, il est traité des formes de ferrures, provenant des alentours de Jordanów et Maków, deux petites bourgades situées dans le Sud de la Pologne. Les ferrures se divisent en deux groupes. Le premier se compose d'anneaux en forme de cercles qui enserrant le timon en plusieurs endroits: le second, de lamelles de tôle oblongues servant à consolider les parties en bois et maintenues par les anneaux en question.

La forme la plus caractéristique et qu'on ne voit que dans les chars de la contrée de Maków et de Jordanów, se distingue par un anneau central forgé à la ressemblance d'une étoile sexagramme et un second qui se trouve un peu plus haut que le premier et qui est une couronne au cercle supérieur ingénieusement profilé.

THE IRON — BINDINGS OF CARTS IN THE MAKÓW REGION.

The iron — bindings of carts are because of their artistic form and rich ornamental design a very interesting feature of popular art.

In the present article which is the I. part of a longer work, attention is drawn to the form of the iron — bindings which one sees in the region of Jordanów and Maków two small towns situated in South-Poland. These iron bindings are divided into two groups. One of them consists of rings in the form of bands encircling the shaft in several places, and the other one of oblong lamels which serve to consolidate the wooden parts, and held in place by the above mentioned rings. The most characteristic form which one remarks only in carts of the Maków and Jordanów — region, is the one with a middle ring wrought in the form of a sexagonal star, and another ring somewhat above the first one, which has the shape of a crown with a finely profiled upper circular band.